

تجلی پیام‌های قرآنی در قیام عاشورا

حجت‌الاسلام والمسلمین عبد الله مومنی اورعی*

اشاره

واقعه کربلا حادثه‌ای جانسوز و نقطه عطفی در تاریخ اسلام است که همواره الهام‌بخش و هدایت‌گر امت اسلامی بوده است. این قیام خونین نه تنها نمادی از فداکاری و ایثار در راه حق است، بلکه تجلی‌گاه بسیاری از آموزه‌های قرآنی است که باید برای همیشه در دل‌ها زنده نگاه داشته شود. واقعه عاشورا فرصتی بی‌نظیر برای یادآوری اصول و ارزش‌های قرآنی است که در زندگی روزمره و در تعاملات اجتماعی خود باید به آنها پایبند باشیم. هدف این نوشتار آن است که نشان دهیم چگونه امام حسین علیه السلام و یاران باوفایشان با الهام از آیات نورانی قرآن کریم در برابر ظلم و ستم ایستادند و جان خود را در راه خدا فدا کردند؟

از دیدگاه اهل سنت، امام حسین علیه السلام نوه پیامبر صلی الله علیه و آله، یکی از بزرگان اهل بیت علیهم السلام و شخصیتی مورد احترام و تجلیل است. اگرچه اهل سنت به عصمت ائمه علیهم السلام قائل نیستند، ایشان را الگوهای فضیلت، تقوا، و شجاعت می‌دانند و برای ایشان جایگاه والایی در اسلام قائل هستند. استناد به آیات قرآن، روایات نبوی و دیدگاه عالمان اهل سنت نشان می‌دهد که امام حسین علیه السلام نزد اهل سنت نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و قیام ایشان، رویدادی مهم در تاریخ اسلام است.

۱. عدالت‌خواهی و نفی سازش با باطل

نفی سازش با باطل در جامعه اسلامی، اصلی بنیادین و رکنی اساسی است که ریشه در آموزه‌های قرآن، سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سیره اهل بیت علیهم السلام دارد. این اصل نه تنها توصیه‌ای اخلاقی، بلکه وظیفه‌ای شرعی و اجتماعی است که آثار عمیقی بر سلامت، پویایی و عدالت‌محوری جامعه اسلامی دارد.

* کارشناسی ارشد مذاهب اسلامی.

جایگاه عدالت‌خواهی

عدالت از مهم‌ترین و محوری‌ترین ارزش‌های اسلامی است و زمینه را برای رشد و شکوفایی استعدادها و توانمندی‌های افراد فراهم می‌کند. عدالت‌خواهی هم زیربنای یک جامعه اسلامی سالم و پیشرفته است. جامعه بدون عدالت در بی‌ثباتی، فساد، و تفرقه گرفتار خواهد شد. به تعبیر حافظ:

دور فلکی یکسره بر مَنهَجِ عدل است خوش باش که ظالم نبرد بار به منزل

موضوع عدالت‌خواهی از اهداف اصلی رسالت انبیای الهی بوده است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»^۱ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنها کتاب و ترازو را نازل کردیم تا مردم به عدالت برخیزند».

بنابراین عدالت‌خواهی نه تنها وظیفه‌ای شرعی است، بلکه وظیفه‌ای انسانی و اخلاقی نیز به شمار می‌آید. هر فردی باید برای احقاق حقوق خود و دیگران بکوشد و در برابر ظلم و بی‌عدالتی سکوت نکند.

جایگاه نفی سازش با باطل

از آنجاکه باطل بیشتر با ظلم و بی‌عدالتی همراه است، سازش با باطل به منزله چشم‌پوشی از حقوق مظلومان و تقویت جایگاه ظالمان است. نفی سازش شرط لازم برای برپایی عدالت و مساوات در جامعه است و سازش با باطل به معنای پذیرش ضمنی یا صریح انحراف‌ها و بدعت‌ها در دین است.

خداوند در آیه شریفه «وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ»^۲ و به کسانی که ستم کرده‌اند، تمایل نشان ندهید که آتش [دوزخ] شما را می‌گیرد»، به صراحت از هرگونه گرایش، تکیه و همکاری با ظالمان نهی می‌کند. این نهی هر نوع حمایت مادی، معنوی، سکوت در برابر ظلم و پذیرش مشروعیت ظالمان را دربر می‌گیرد. خداوند هشدار می‌دهد که تکیه بر ظالمان، عاقبتی جز آتش دوزخ ندارد. این هشدار به معنای آن است که حفظ دین و ارزش‌های الهی اولویت بر هرگونه منفعت شخصی و دنیوی دارد.^۳

۱. حدید: ۲۵.

۲. هود: ۱۱۳.

۳. سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۱، ص ۵۰.

قیام امام حسین علیه السلام تجلی‌گاه این آیه شریفه است. امام علیه السلام به خوبی می‌دانست که یزید بر باطل است و سکوت در برابر او به معنای تأیید باطل و کتمان حق است؛ بنابراین ایشان با تمام وجود در برابر یزید ایستاد و جان خود و یارانش را فدای اسلام کرد. قیام امام حسین علیه السلام تجسم عملی آیه «وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا» است. امام حسین علیه السلام فرمودند: «لَا وَاللَّهِ لَا أُعْطِيهِمْ بَيْدِي اعْطَاءَ الذَّلِيلِ وَلَا أُقِرُّ أَقْرَارَ الْعَبِيدِ وَقَعَةَ الطُّفِّ»^۱ نه به خدا سوگند، نه دست ذلت به آنان می‌دهم و نه چون بردگان تسلیم حکومت آنان می‌شوم».

آن حضرت با بیعت نکردن با یزید و قیام علیه او، از هرگونه تکیه و همکاری با ظالمان دوری کرد و به مسلمانان آموخت که در برابر ظلم و ستم ایستادگی کنند و از ارزش‌های الهی دفاع نمایند. ایشان با فداکردن جان خود، به مسلمانان نشان داد که حفظ دین و مبارزه با باطل، ارزشمندتر از هرگونه منفعت شخصی و دنیوی است.

امام علیه السلام درباره اوضاع اسفبار روزگار خویش در سخنانی چنین فرمودند: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الدُّنْيَا قَدْ تَغَيَّرَتْ وَتَنَكَّرَتْ وَأَذْبَرَ مَعُزُّهَا وَاسْتَمَرَّتْ حَتَّى لَمْ يَبْقَ مِنْهَا إِلَّا صُبَابَةٌ كَصَبَابَةِ الْإِنَاءِ وَخَسِيسٌ عَيْشٍ كَالْمَرْعَى الْوَبِيلِ أَلَا تَرَوْنَ إِلَى الْحَقِّ لَا يَعْمَلُ بِهِ وَالْبَاطِلُ لَا يَنْتَاهِي عَنْهُ فَلْيَرْغَبِ الْمُؤْمِنُ فِي لِقَاءِ رَبِّهِ فَإِنِّي لَا أَرَى الْمَوْتَ إِلَّا سَعَادَةً وَالْحَيَاةَ مَعَ الظَّالِمِينَ إِلَّا بَرْمًا»^۲ به‌درستی دنیا دگرگون شده، زشتی‌ها آشکار و نیکی‌ها و فضیلت‌ها از محیط ما رخت بر بسته است و از فضیلت‌ها جز اندکی مانند قطرات ته‌مانده ظرف آب باقی نمانده است. مردم در زندگی پست و ذلت‌باری به سر می‌برند و صحنه زندگی، همچون چراگاهی سنگلاخ و کم‌علف به جایگاه سخت و دشواری تبدیل شده است. آیا نمی‌بینید که دیگر به حق عمل نمی‌شود و از باطل خودداری نمی‌شود».

عالمان شیعه معتقدند امام حسین علیه السلام به دنبال مبارزه با ظلم و فساد یزید و برقراری عدالت و مساوات در جامعه بود.^۳ گرچه عالمان اهل سنت رویکرد یکسانی به حرکت امام حسین علیه السلام ندارند و برخی همانند ابن تیمیه و ابوبکر ابن عربی، آن را حرکتی نامشروع در مقابل حاکمیتی مشروع دانسته‌اند، بسیاری از عالمان بزرگ اهل سنت به‌ویژه علمای دو سده اخیر بر این باورند که قیام امام حسین علیه السلام، قیامی در راه خدا و برای احیای دین بود. آنان امام حسین علیه السلام را نماد

۱. لوط بن یحیی ابومخنف، وقعة الطف، ص ۲۰۹.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۴، ص ۳۸۱.

۳. محمد بن محمد مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۳۸؛ السید الشریف المرتضی، تنزیه الأنبياء، ص ۲۲۷.

حق طلبی و مبارزه با ظلم و فساد می‌شناسند.

ابوالحسن اشعری (۳۲۴ ق) پیشوای مکتب اشاعره و صاحب کتاب مقالات الاسلامیین می‌نویسد: «چون ستمکاری یزید از حد خود گذشت، امام حسین علیه السلام و یارانش علیه ظلم او قیام کردند و در کربلا به شهادت رسید»^۱.

ابن خلدون می‌نویسد: «این عمل یزید یکی از اعمالی است که فسق او را تأکید و تأیید می‌کند و حسین در این واقعه شهید و در نزد خدا مأجور است و عمل او بر حق و از روی اجتهاد است». وی یزید را ظالم و قیام امام حسین علیه السلام را قیام علیه ظلم معرفی می‌کند: «... یزید از عدالت به دور بوده و حسین علیه السلام علیه یک حاکم ظالم قیام کرده بود»^۲.

طه حسین می‌نویسد: «شاید گفته شود که "حسین بر یزید شوریده و بیعت او را شکسته ...؛ از این رو یزید از حق حاکمیت خود دفاع کرده و جلوی تفرقه بین مسلمین را گرفته است"، ولی این گفته صحیح نیست»^۳.

۲. بصیرت و آگاهی

در تعریفی کلی می‌توان گفت بصیرت به معنای توانایی شناخت دقیق حقیقت، تفکیک حق از باطل و پابندی شجاعانه به حق است. این ویژگی در شرایط بحرانی و فتنه‌ها به افراد کمک می‌کند تا حق را از باطل تشخیص دهند و با آگاهی و شجاعت از آن دفاع کنند. امیر مؤمنان می‌فرماید: «فَإِنَّمَا الْبَصِيرُ مَنْ سَمِعَ فَتَفَكَّرَ وَ نَظَرَ فَأَبْصَرَ»^۴؛ بینا کسی است که شنید و اندیشه کرد و نظر کرد و بصیر شد».

در زمان غربت اسلام ناب و راستین مسلمین را در دفاع از آن بصیرت لازم است

قرآن کریم بارها بر اهمیت بصیرت و آگاهی در تشخیص حق از باطل تأکید می‌کند: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ»^۵ بگو این راه من است. من و پیروانم از روی بصیرت [مردم را] به سوی خدا دعوت می‌کنیم و خدا پاک و منزّه است و من از مشرکان نیستم».

۱. ابوالحسن اشعری، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ج ۱، ص ۷۵.

۲. عبدالرحمان ابن خلدون، مقدمه، ج ۱، ص ۴۱۷.

۳. طه حسین، علی و فرزندان، ص ۲۶۲.

۴. سیدرضی، نهج البلاغة (للصباحی صالح)، ص ۲۱۳، خطبه ۱۵۳.

۵. یوسف: ۱۰۸.

در این آیه، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با بیان «هَذِهِ سَبِيلِي: این راه من است»، به روش و مسیر خود در دعوت به سوی خدا اشاره می‌کند. اما نکته کلیدی «عَلَى بَصِيرَةٍ» است؛ این عبارت نشان می‌دهد که دعوت پیامبر صرفاً بر اساس احساسات یا حدس و گمان نبوده است، بلکه بر اساس شناخت و درک عمیق از حق و باطل و با بصیرت کامل انجام می‌گرفت. درواقع «عَلَى بَصِيرَةٍ» به معنای «بابصیرت» یا «باآگاهی» است و در این آیه دلالت بر این دارد که پیامبر با شناخت دقیق و آگاهی کامل از دین خدا، به دعوت خود می‌پرداخت. این بصیرت در عمل به معنای شناخت صحیح راه حق و روش درست در دعوت به سوی خدا و همچنین تشخیص دشمنان و موانع در این مسیر است.

پیامبر با این آیه، نه تنها دعوت خود را بر اساس بصیرت و آگاهی کامل تأیید می‌کند، بلکه از پیروان خود نیز می‌خواهد که با بصیرت عمل کنند و به راهی پیوندند که بر اساس شناخت و درک صحیح از دین خداست.

امام حسین علیه السلام در اوج قله بصیرت و بی نظیر، درد کم‌رنگ شدن دینداری را حس کرد و برای احیای امر به معروف و نهی از منکر قیام کرد. او جامعه‌ای را دید که در آن به حق عمل نمی‌شد، از باطل نهی نمی‌شد و دین لقلقه زبان‌ها بود؛ بنابراین با هدف اصلاح امت جدش، امر به معروف، نهی از منکر و عمل به سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام خون خود را نثار کرد تا مردم را از جهالت و گمراهی نجات دهد. آگاهی امام از مسیر، در رویارویی با سختی‌ها نمایان بود و هرچه به شهادت نزدیک‌تر می‌شد، چهره‌اش درخشان‌تر و آرامشش بیشتر می‌شد.

امام صادق علیه السلام بصیرت نافذ و ایمان محکم حضرت ابوالفضل علیه السلام را می‌ستاید و او را یابوری فداکار برای امام حسین علیه السلام معرفی کرده است.^۱ بصیرت حضرت عباس علیه السلام چنان بود که پرچم‌دار کربلا شد و امام زمانش او را «جانم به فدایت» خطاب کرد. تجدید بیعت در شب عاشورا و رد امان‌نامه شمر، نشانه‌های دیگری از بصیرت اوست. حضرت عباس علیه السلام با شناختی روشن از دین، تا پای جان از اعتقادات خود دفاع کرد.

در واقعه عاشورا، خاندان بنی‌هاشم علیهم السلام با بصیرت و ایمان خلل‌ناپذیر، حق را از باطل تشخیص دادند. حضرت علی اکبر علیه السلام با پذیرش و تأیید حقانیت امام حسین علیه السلام، شوق به

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۳۲۹ - ۳۳۰.

شهادت داشت. حضرت قاسم بن الحسن علیه السلام نیز شهادت را امری شیرین دانست.^۱ این رفتارها نشان‌دهنده بصیرت و ایمان راسخ خاندان بنی‌هاشم علیهم السلام است. حق و باطل چون بهم آمیخت یا وارونه شد بهر تشخیصش به هر انسان بصیرت لازم است

امام حسین علیه السلام با خطبه‌ها و بیان اهداف قیام خود کوشید مردم را از اهداف و انگیزه‌هایش و همچنین دین‌ستیزی دشمنان آگاه کند. او بارها یارانش را به بصیرت و آگاهی فراخواند و از آنان خواست که جنگ را رها کنند؛ زیرا آینده جنگ به نفع آنان نیست. امام علیه السلام شب عاشورا نیز به یارانش هشدار داد که دشمن قصد کشتن آنان و اسارت خانواده‌اش را دارد و از آنان خواست که اگر نمی‌خواهند در این راه همراهی کنند، بازگردند.^۲ ایشان با روشنگری‌های خود، مردم را به بصیرت و آگاهی دعوت کرد و از آنها خواست که فریب ظواهر فریبنده دنیا را نخورند.

۲-۱. راهکارهای بصیرت‌افزایی

الف) افزایش سطح آگاهی عمومی

اولین گام درباره مفاهیم عدالت، ظلم و فساد، افزایش سطح آگاهی مردم است. این مسئله می‌تواند از طریق رسانه‌های جمعی، شبکه‌های اجتماعی، سخنرانی و انتشار کتب و مقالات انجام شود. مطالعه جریان‌های تاریخی باید با هدف بهره‌گیری از درس‌های ارزشمند و نکات کلیدی آن انجام گیرد. حضرت علی علیه السلام مردم را به دقت و تأمل در تاریخ تشویق می‌کنند تا از این طریق بصیرت و بینش خود را ارتقا دهند و با نگاهی درست و آگاهانه به زندگی خویش بپردازند.

حضرت امیر علیه السلام به امام حسن علیه السلام می‌فرمایند: «وَاعْرِضْ عَلَيْهِ أَحْبَارَ الْمَاضِيْنَ وَذَكْرَهُ بِمَا أَصَابَ مَنْ كَانَ قَبْلَكَ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَسِرِّ فِي دِيَارِهِمْ وَآثَارِهِمْ فَأَنْظُرْ فِيْمَا فَعَلُوا وَعَمَّا اتَّقَلُّوا وَآيْنَ حَلُّوا وَتَزَلُّوا فَإِنَّكَ تَجِدُهُمْ قَدْ اتَّقَلُّوا عَنِ الْأَجَبَةِ وَحَلُّوا دِيَارَ الْغُرَبَةِ وَكَأَنَّكَ عَنْ قَلِيلٍ قَدْ صِرْتَ كَأَحَدِهِمْ فَاصْلِحْ مَثْوَاكَ وَلَا تَتَّبِعْ آخِرَتَكَ بِدُنْيَاكَ»^۳ اخبار گذشتگان را بر او [بر نفس خود] عرضه نما و مصایبی را که به اقوام قبل از تو رسیده به او یادآوری کن. در دیار و آثار [ویران‌شده] آنها گردش

۱. شیخ عباس قمی، نفس المهموم، ص ۲۰۸.

۲. معهد تحقیقات باقر العلوم علیه السلام، موسوعه کلمات الامام الحسین، ص ۳۹۹.

۳. سیدرضی، نهج البلاغة (للصباحی صالح)، ص ۳۹۲، نامه ۳۱.

نما و درست بنگر آنها چه کردند، از کجا منتقل شدند و در کجا فرود آمدند. هرگاه در وضع آنها بنگری، خواهی دید که از میان دوستان خود خارج شدند و در دیار غربت بار انداختند. گویا طولی نمی‌کشد که تو هم یکی از آنها خواهی شد [و در همان مسیر به سوی آنها خواهی شتافت]. بنابراین منزلگاه آینده خود را اصلاح کن و آخرت را به دنیا مفروش». اگر بصیر نباشی بینی آن دم را که چوب تو به لب قاریان قرآن است

ب) تبیین صحیح مفاهیم دینی

ارائه تعاریف دقیق و شفاف از مفاهیم دینی با دوری از تفسیرهای نادرست و سطحی. تقویت آموزش‌های دینی و افزایش کیفیت و عمق بخشیدن به آنها با رویکردی جدید و پاسخگو به نیازهای روز موجب افزایش بصیرت می‌شود.

تبیین درست مفاهیم دینی سبب می‌شود ابهام‌ها و سوءبرداشت‌هایی که ممکن است در ذهن افراد وجود داشته باشد، برطرف شود. این امر به نوبه خود زمینه‌ای را فراهم می‌کند تا افراد بتوانند با دیدی روشن‌تر و دقیق‌تر به مسائل نگاه کنند و گمراه نشوند. وقتی افراد به درک عمیق‌تری از دین خود برسند، می‌توانند بهتر تشخیص دهند که چه چیزی با ارزش‌های دینی سازگار است و چه چیزی نیست. این آگاهی، ابزاری قدرتمند برای تشخیص حق از باطل در اختیار آنها قرار می‌دهد.

وقتی مفاهیم دینی به درستی تبیین شوند، ایمان و باور افراد تقویت می‌شود و انگیزه افراد را برای عمل به آموزه‌های دین افزایش می‌دهد و در مواجهه با چالش‌ها و فتنه‌ها، استوار و ثابت‌قدم می‌مانند و از مسیر درست منحرف نمی‌شوند.

امام رضا علیه السلام فرمودند: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا. فَقُلْتُ لَهُ: فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟ قَالَ: يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا»^۱ خداوند رحمت کند آن بنده‌ای را که امر ما را زنده کند. گفتم: چگونه امر شما را زنده کند؟ فرمود: علوم ما را فراگیرد و به مردم بیاموزد که اگر مردم زیبایی‌های گفتار ما را می‌دانستند، از ما پیروی می‌کردند».

ج) معرفی الگوهای رفتاری مناسب

معرفی الگوهای رفتاری که هم‌راستا با ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی است، افراد را در مسیر رسیدن به درک صحیح از دین و جهان‌یاری می‌دهد و با ترویج رفتارهای مطلوب، اسباب

۱. شیخ صدوق، عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۳۰۷.

تقویت بصیرت و هوشیاری آنان را فراهم می‌کند. به‌راستی اصحاب باوفای امام حسین علیه السلام اعم از مردان، جوانان و بانوان هر یک الگوهای کاملی برای سطوح مختلف مردم در روزگار کنونی هستند.

کتاب‌نامه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، عیون أخبار الرضا علیه السلام، قم: منشورات جهان، ۱۳۷۸ ق.
۲. ابن خلدون، عبدالرحمان، مقدمه، مترجم: محمد پروین گنابادی، چ ۱۰، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲ ش.
۳. اشعری، ابوالحسن، مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین، آلمان: فرانس شتاینر، ۱۴۰۰ ق.
۴. حسین، طه، علی و فرزندانش، ترجمه: محمدعلی شیرازی، چ ۴، تهران: انتشارات گنجینه، ۱۳۵۴ ش.
۵. سیدرضی، ابوالحسن محمد بن الحسین، نهج البلاغه، تحقیق: صبحی صالح، چ ۱، قم: نشر هجرت، ۱۴۱۴ ق.
۶. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: اسماعیلیان، ۱۳۷۴ ش.
۷. علم‌الهدی، السید الشریف المرتضی، تنزیه الأنبیاء، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۹ ق.
۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، ترتیب کتاب العین، قم: اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۹. قمی، شیخ عباس، نفس المهموم فی مصیبة سیدنا الحسین علیه السلام المظلوم، قم: المكتبة الحیدریه، [بی‌تا].
۱۰. کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال، قم: مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۳۶۳ ش.
۱۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۶۲ ش.
۱۲. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۹۵ ش.
۱۳. معهد تحقیقات باقرالعلوم علیه السلام، موسوعة کلمات الإمام الحسین علیه السلام، قم: دار المعروف، ۱۳۷۴ ش.
۱۴. مفید، محمد بن محمد، إرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام لإحياء التراث (کنگره شیخ مفید علیه السلام)، ۱۴۱۳ ق.